

הקדמה

ב־20 במאָרס 1953 אישר הבונדס־רט (הבית העליון בפרלמנט של גרמניה המערבית) את ההסכם בין מדינת ישראל ובין הרפובליקה הפדרלית של גרמניה. יומיים לאחר מכן אישרה אותו ממשלת ישראל. במסגרת ההסכם ההיסטורי, שנודע בשם "הסכם השילומים", התחייבה גרמניה המערבית לשלם למדינת ישראל למעלה מ־700 מיליון דולר לשם שיקומם של מאות אלפי ניצולי רדיפות הנאצים שהתיישבו בישראל. לדידה של ישראל ההסכם היה גם בכחינת פיצוי חלקי על האוכדן החומרי העצום לעם היהודי – שהוערך במיליארדי דולרים – תחת שלטון הרייך השלישי.

הסכם השילומים עם גרמניה נחשב למאורע מרכזי בתולדותיה של מדינת ישראל בגלל השפעתו העצומה בתחומים רבים. בהיבט הכלכלי, הפיצוי החומרי היה חסר תקדים בתקופה שבה המשק המקומי היה על סף קריסה; בהיבט הדיפלומטי, ההסכם סלל את הדרך לנורמליזציה ביחסים עם גרמניה ועם עמה; ומבחינה פנים יהודית הוא סייע להתבססותה של מדינת ישראל כמרכז הדומיננטי של העם היהודי. יתר על כן, ההסכם ציין גם פריצת דרך במשפט הבין־לאומי: הייתה בו הכרה בזכותה של מדינה אחת לתבוע את רעותה, בשמו של עם מפוזר על פני תבל ובגין מאורעות שבזמן התרחשותם המדינה התובעת והמדינה הנתבעת לא היו קיימות.

השנה שקדמה לחתימה על טיוטת ההסכם (ההסכם נחתם בספטמבר 1952) הייתה דרמטית לא פחות מן ההסכם עצמו. הארץ הייתה עדה למאבק פוליטי־ציבורי שדוגמתו לא נראתה מהקמת המדינה.¹ התפרצות הרגשות הייתה מובנת. הקשר עם גרמניה – יהא זה בשאלת השילומים או בכל נושא אחר – נגע בעצב הרגיש ביותר של העם היהודי: שאלת היחסים בין הקורבן לתליין, בין נציגיה של המדינה היהודית המבקשת לדבר בשםם של ששת

1 למעשה, המערכה הציבורית־פוליטית בסוגיית השילומים הוכרה שנים רבות לאחר מכן כעוזה ביותר שנראתה במדינת ישראל מאז היווסדה.

המיליונים הטבוחים, לבין נציגיו של העם שמתוכו יצאו הוגיהם ומפעיליהם של אושוויץ וטרבלינקה במסגרת "הפתרון הסופי".

בספר זה אני בוחן את סוגיית השילומים בהקשריה השונים: ההקשר הפנים ישראלי, הקשרה הכלל-יהודי הנוגע ליחסי ישראל ויהדות התפוצות, וההקשר הבין-לאומי – מהלכה של ישראל מול גרמניה המערבית, מעצמות המערב ומדינות ערב, ומכלול המהלכים שנרקמו בין שלושת הגורמים האחרונים. במסגרת זו אני סוקר את צעדיה הראשונים, המהוססים, של ההנהגה הישראלית במשעול הפיצויים מגרמניה, דן בהתגבשותה של תביעת השילומים ובחלטת הממשלה לאמצה כתביעתה היחידה של ישראל, סוקר את ניסיונותיה הכושלים של ירושלים לגייס את מעצמות המערב שתחלצנה למענה את כספי השילומים מגרמניה המערבית ומציג את יוזמתו של הקנצלר קונרד אדנאואר שהובילה את ירושלים ואת בון לפתוח בשיחות ישירות, פומביות ורשמיות בסוגיית הפיצוי הקולקטיבי. בלב הספר עומד המשא ומתן על השילומים (מארס-ספטמבר 1952) בעיירה ההולנדית ואסנאר, ובהמשך ישיר לכך – המאמצים לאשרר את ההסכם שהושג אל מול המסע הערבי להכשילו (ספטמבר 1952-מארס 1953). תוך כדי המהלכים הדיפלומטיים, אני מציג את המערכה הציבורית-פוליטית העזה שהתחוללה בישראל בשאלת השילומים. כמו כן אני מסרטט את מערכת היחסים הסבוכה שהתפתחה בין ישראל ליהדות התפוצות בשאלת הפיצויים מגרמניה. לבסוף אני מעריך את תוצאות הסכם השילומים וחוקר בקצרה את סוגיות הפיצויים האחרות – פיצוי אישי והשבת רכוש – שניצבו לצדה של סוגיית השילומים. נקודת הפתיחה של הספר היא קיץ 1949, אז החלה ממשלת ישראל לתת את דעתה על שאלת הפיצויים מגרמניה, בחסות הרגיעה היחסית שחלה בזירה המדינית-ביטחונית. נקודת הסיום היא קיץ 1953, לאחר אשרורו הסופי של הסכם השילומים בידי שני הצדדים, הישראלי והגרמני, ותחילת ביצועו.

בעריכת המחקר נעזרתי במגוון מקורות ארכיוניים, והעיקרי שבהם היה ארכיון המדינה שבירושלים. תרומות של ישיבות ממשלת ישראל, החלטות ממשלה שמורות ותרומות של ישיבות ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, אשר החלו להיחשף לציבור הרחב בעשור האחרון של המאה העשרים, מעניקות לנו מידע שלא יסולא בפז. לבד מאלה הסתייעתי במסמכים של משרד החוץ, על אגפיו השונים. הארכיון השני בחשיבותו ששימש אותי הוא

הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, ובו בחנתי את פעילותם של הארגונים היהודיים העולמיים השונים, ובעיקר ועידת התביעות, כתחום הפיזיווי, ובכלל זה השילומים. לבדיקת עמדתה של המערכת הפוליטית הישראלית בסוגיית השילומים נעזרתי בביטאונים התנועות הפוליטיות, בפרוטוקולים של ישיבות ועדת חוץ וביטחון ושל דיוני מליאת הכנסת, בפרוטוקולים של ישיבות מפלגתיות (מפא"י ומפ"ם) ובחומר מקורות משני רב ומגוון. הביטאונים הפוליטיים והעיתונות הבלתי-מפלגתית הבהירו היטב את עמדת הציבור הרחב בסוגיית השילומים.

המחקר מתמקד בצד הישראלי, אולם כדי לקבל תמונה היסטורית רחבה היה עלי לסקור גם את פעילותן של מעצמות המערב וגרמניה המערבית. לבחינת פעילותן של מעצמות המערב, ארצות הברית ובריטניה, שהייתה על פי רוב מתואמת וחופפת, השתמשתי בתעודות של מחלקת המדינה האמריקנית שבארכיון הלאומי בקולג' פארק (מרילנד), ובתעודות של משרד החוץ הבריטי שבארכיון הלאומי שבלונדון. גישתה של גרמניה המערבית לסוגיית השילומים התבררה מתוך מספר רב של מקורות ארכיוניים ומחקריים. ראשית השתמשתי בתעודות האמריקניות והבריטיות. אחיזתן ההדוקה של מעצמות המערב בגרמניה משנת 1945 אפשרה להן לעמוד על הלך הרוח השורר בקרב קובעי המדיניות בבוץ בסוגיות שונות ולהתוודע למחלוקות, להתלבטויות ולבסוף גם להחלטות שקיבלו הקברניטים הגרמנים. קיבלתי אפוא תמונה היסטורית מלאה ומהימנה על מהלך העניינים בגרמניה המערבית דרך התעודות של מעצמות הכיבוש. על כך יש להוסיף את התעודות הישראליות. הדיפלומטים בקונסוליה הישראלית שבמינכן עדכנו את משרד החוץ בתל-אביב באופן שוטף על הנעשה מאחורי הקלעים בבוץ. זאת ועוד, ישראל נעזרה גם בעסקנים יהודים, אירופים ואמריקנים, שיצרו קשרי ידידות אמיצים עם חוגים שונים בבוץ וסיפקו לירושלים מידע רב ערך על מדיניות הפיזיווי הגרמנית. מעבר למקורות הארכיוניים עשיתי שימוש גם במחקרים בשפה הגרמנית אשר הסתמכו על תעודות ארכיוניות גרמניות. מעניין לציין שמסמכים גרמניים אלה לא חידשו כמעט דבר מעבר למה שהתגלה לי כבר במסמכים המערביים.

הספרות המחקרית שימשה אותי לבדיקת נושאי רקע. רבות הסתייעתי בספרות שדנה במצבה הכלכלי של ישראל בשנות החמישים. הזיקה המוחלטת בין המצב הכלכלי בארץ לתביעת השילומים חייבה אותי לבחון

לעומק ובהרחבה את ההיבט הכלכלי. כמזן כן נעזרתי תכופות במקורות המחקריים לבחינת סוגיות הפיצוי האישי והשבת הרכוש, שגם אם לא נמצאים בלב הדיון בספר הם קיימים בסביבתו.

רבים מן המחקרים על סוגיית השילומים נכתבו בשנות החמישים, השישים והשבעים של המאה העשרים, כלומר הם לא התבססו על מקורות ארכיוניים. משום כך תמונת המחקר שלהם לוקה בחסר וגרוע מכך – מוטעית בנקודות רבות. החשוב שבמחקרים הללו הוא של ננה שגיא, אינגה דויטשקרון, *German Reparations: A History of the Negotiations* Inge Deutschkron, *Bonn and Jerusalem: The Strange Coalition* Kurt R. Grossmann, *Germany's Moral*, וספרו של קורט גרוסמן, *Coalition Debt: The German-Israeli Agreement*. כן יש לציין את עבודות הדוקטור של לואיס אדווין פיו, *After the Holocaust: West Germany and Material Reparation to the Jews, from the Allied Occupation to the Luxembourg Agreements*, של יהודית אורבך, החלטות מדיניות חוץ ושינויי עמדות: ישראל-גרמניה, 1950-1965, ושל יצחק גלעד, דעת הקהל בישראל על יחסי ישראל וגרמניה המערבית בשנים 1949-1965. ספריהם של לילי גרדנר פלדמן, *The Special Relationship Between West Germany and Israel* Lily Gardner Feldman, ושל ניקולס בלבקינס, *West German Reparations to Israel* Nicholas Balabkins, ומאמרו של מיכאל בריצ'ר, "Images, Reparations מציגים היבטים מסוימים בסוגיית השילומים אך אינם מציגים את התמונה השלמה."

למזן אמצע שנות השמונים התפרסמו מספר מחקרים שנשענו על חומר ארכיוני וביקשו לתת תמונה כוללת של פרשת השילומים. ברם, מחקרים אלו הינם מצומצמים בהיקפם (הם הקדישו לנושא כמה עשרות עמודים בלבד) וחומר המקורות הארכיוני בו השתמשו הינו מוגבל למדי. החלוצה בתחום זה בישראל היתה נעימה ברזל שהוציאה ב־1990 את עבודת הדוקטור שלה: ישראל וגרמניה 1945-1956: התפתחות יחס החברה והמדינה בישראל

2 שגיא השתמשה בתעודות ארכיוניות של ועידת התביעות, אולם אין בכך כדי להעניק לנו תמונה היסטורית מלאה ומדויקת. המסמכים החיוניים לצורך כך מן הארכיונים בישראל ובמערב לא היו בידיה באותה עת.

לגרמניה בעקבות השואה. שנה לאחר מכן התפרסם ברבים ספרו של תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, בו ייחד מספר פרקים לנושא השילומים מגרמניה.

ב־2008 יצא לאור ספרו של העיתונאי החוקר ראול טייטלבוים, הפתרון הביולוגי: שערוריית הפיצויים האישיים לניצולי השואה. טייטלבוים התמקד בשאלת הפיצוי האישי ולסוגיית השילומים הקדיש פרק אחד. במקביל, התפרסמו בשפות זרות מספר חיבורים בנושא, על פי רוב בגרמנית. קאי פון ג'נה כתבה את מאמרה: "Kai Von Jena, 'Versöhnung Mit Israel? Die Deutsch-Israelischen Verhandlungen Bis Zum Wiedergutmachungsabkommen von 1952' ומיכאל וולפסון תרם את תרומתו במאמר: "Das Deutsch-Israelische Wiedergutmachungsabkommen von 1952 im Internationalen Zusammenhang". ההיסטוריון קונסטנטין גושלר עסק בקצרה בסוגיה בספר שדן במכלול תביעות הפיצויים מגרמניה: Constantin Goschler, *Wiedergutmachung: Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus, 1945-1954*. מקום מצומצם ניתן גם בספרו של דומיניק טרימבור: Dominique Trimbur, *De la Shoah à la Réconciliation ? La Question des Relations RFA- Israël (1949-1956)*.

מחקרים אחרים שהתפרסמו בתקופה הנדונה דנו במקטעים צרים של הסוגיה ולא פורשו מבט כולל. רונלד צוויג בחן את סוגיית השילומים בהקשר של ועדת התביעות: *German Reparations and the Jewish World: A History From Empathy to Denial: Arab Responses to the Holocaust*. מאיר ליטבק ואסתר ובמן, *Denial: Arab Responses to the Holocaust*. דנו בעמדת הערבים בסוגיה. יחיעם ויץ בחן במאמרו "הדרך לוואסנר: כיצד אושרה ההחלטה על משא ומתן ישיר בין ישראל לגרמניה", את השתלשלות האירועים בשבועות שקדמו להחלטת הכנסת בינואר 1952 לפתוח במשא ומתן ישיר עם בון. ויץ עסק גם בעמדתם של ראש הממשלה דוד בן-גוריון ושר החוץ משה שרת בשאלת השילומים במאמריו "הדרך ל'גרמניה האחרת': דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1960-1952", ו"משה שרת והסכם השילומים עם גרמניה, 1952-1949", ובחן את יחסה של תנועת החרות לסוגיית השילומים בספרו הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות, 1955-1949, ובמאמרו "תנועת החרות נגד השילומים מגרמניה". גם שרה אוסצקי-לזר תרמה לנושא במאמרה, "מאבק תנועת החרות נגד הסכם השילומים – רטוריקה ומעשה".

בתחילת העשור הראשון של המאה העשרים ואחת יצאו לאור שני ספרים שעניינם יחסי ישראל-גרמניה מתום מלחמת העולם השנייה ועד לשנות השישים של המאה העשרים, ובהם ניתן מקום נרחב לשאלת השילומים. החשוב שבהם הוא זה של ההיסטוריון ישעיהו ילינק מ־2004: Yeshayahu A. ³Jelinek, *Deutschland und Israel, 1945-1965: Ein Neurotisches Verhältnis* ילינק סקר בהרחבה את שאלת השילומים ונסמך על חומר מקורות מרשים, ובכלל זה גרמני. אולם תמונת המחקר שהוא פורש אינה שלמה בהיבטים רבים: החומר הארכיוני הישראלי אינו כולל מקורות חיוניים להבנת הסוגיה (ישיבות ממשלה, נוסחים של החלטות ממשלה שמורות, ישיבות של ועדת החוץ והביטחון וכן חומרים מסוימים של תיקי משרד החוץ); אין התייחסות ממשית להיבט מרכזי של הסוגיה – דעת הקהל הישראלית, ובכלל זה המערכת הפוליטית; אין בחינה משמעותית של המצב הכלכלי בישראל ושל זיקתו ההדוקה לסוגיית השילומים; כמעט שאין נגיעה ליחסי ישראל והתפוצות, ובעיקר ליחסי ישראל עם ועידת התביעות בהקשר של שאלת הפיצויים מגרמניה. במצב עניינים זה אי אפשר, לטעמי, לבחון את סוגיית השילומים על כל היבטיה.

הספר השני נכתב בידי נילס הנסן, שגרירה לשעבר של גרמניה המערבית בישראל,⁴ ויצא לאור ב־2002: Niels Hansen, *Aus dem Schatten der Katastrophe: Die Deutsch-Israelischen Beziehungen in der Ära Konrad Adenauer und David Ben Gurion*. המגרעות שעליהן עמדנו בספרו של ילינק מתעצמות בזה של הנסן, מה גם שהנסן הרבה להסתמך על מקורות משניים. המקורות הראשוניים שלו כוללים בעיקר מסמכים גרמניים. המסמכים הישראליים בספרו משתייכים לקבצים של תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, אשר מכילים תעודות נבחרות, מה שכמובן לא מאפשר לו לתת ראייה מדויקת, מלאה ומעמיקה של עמדת ישראל.

החורבן והחשבון משלים אפוא חסר מחקרי חשוב ומציג לפני הקורא הישראלי את אחת הפרשיות החשובות בתולדותיה של מדינת ישראל.

3 מלבד ספר זה פרסם ילינק כמה מאמרים בסוגיית השילומים. בחלקם נעזרתי.

4 כיהן בשנים 1981-1985.

חובה נעימה היא לי להודות לאנשים ולמוסדות שסייעו רבות בידי בהכנתו של מחקר זה. ראשית אבקש להביע את הוקרתי לשני הגופים שממנו את המחקר: אוניברסיטת חיפה וועידת התביעות. בהקשר זה אציין במיוחד את העזרה הנפלאה שקיבלתי מרשות המחקר של האוניברסיטה ואת תמיכתם האיתנה והמסורה של צוות העובדים של ועידת התביעות. תרומתה של הוועידה נמשכה גם לאחר סיום המחקר, כאשר ברוב נדיבותה סייעה לי בהוצאתו של כתב היד כספר.

חוב גדול לי לפרופסור אברהם בריכטה מאוניברסיטת חיפה, שליווני כל שנות המחקר בעצה, בעידוד ובתמיכה. אני רואה בו מודל ראוי לחיקוי לחוקר, לאיש דעת ולבן־שיח מלא קסם.

במהלך עבודתי הסתייעתי בחוקרים שהאירו נקודות סתומות במחקרי והחכימו אותי בהערותיהם. הוקרתי נתונה לפרופסור נתן ינאי מאוניברסיטת חיפה, לפרופסור ישעיהו ילינק מאוניברסיטת בן־גוריון, לפרופסור קונסטנטין גושלר מאוניברסיטת בוכום, לעיתונאי החוקר ראול טייטלבוים ולמיכאל שוונאן, דוקטורנט באוניברסיטה הצבאית הגרמנית בבווריה.

בארכיונים שבהם ביליתי ימים כלילות לצורך המחקר נהייתי מרצון טוב ומעזרה. במיוחד אבקש לציין את צוות העובדים של ארכיון המדינה, ובעיקר את מיכל זפט, מרכזת שירותי מחקר וקהל, ומחליפתה, הלינה וילנסקי, וכן את בתיה לשם, ראש מדור ארכיוניים מוסדיים בארכיון הציוני המרכזי.

לתודה מיוחדת ראויים אלה שעסקו בהבאתו של כתב היד לדפוס. ההוצאות לאור של אוניברסיטת תל־אביב ואוניברסיטת בר־אילן נטלו על עצמן את מלאכת הפקת הספר ופרסומו, ועל כך מסורה תודתי לפרופ' אביעד קליינברג, מנהל ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל־אביב, לריבי שריד־פרלמן, מרכזת ההוצאה, לפרופ' יוסי כץ, יושב ראש הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר־אילן ולמרגלית אבישר, מנהלת בית ההוצאה. כל תקופת ההפקה מצאתי אצלם אוזן קשבת לשאלותי ולבקשותי ונכונות אין־קץ לעזור.

בהוקרה רבה אציין את עורכת הלשון הרצליה אפרתי. ביד מיומנת, בעין חדה ובאורך רוח ערכה הגהות אין ספור והצליחה להוציא תחת ידה טקסט בהיר, מדויק וקולח. תודה מקרב לב גם לשפי פז, האחראית לעיצוב ולעימוד הספר, על עבודתה המקצועית ועל מסירותה הרבה.

לא ייפקד מקומה של עמותת "יש: ילדים ויתומים ניצולי שואה

בישראל", ושל יושבת ראש סניף חיפה של העמותה, בתיה רפפורט. הם אלה שהניחו הלכה למעשה את המסד למחקר זה בקיץ 2003, ועל כך תבוא עליהם הברכה.

לסיום, מילים אחדות על עבר ועל הווה. התבוננות מעמיקה בדברי הימים מאפשרת לנו לטוות את סיפור המעשה כפי שאנו מבינים אותו. אולם בכך לא תמה המלאכה; במידה רבה היא רק מתחילה. שומה עלינו לבחון את פרי מחקרנו, להסיק את המסקנות העכשוויות (לעתים נסתרות מן העיז), ולנסות להטמיען בחיינו. במילים אחרות, ליצור לעצמנו *Zeitgeist* חדשה, משחררת. ביקשתי לפתוח בתהליך הסיזיפי הזה בעודי עמל על החורבן והחשבון, ובמבט לאחור נדמה לי שעשיתי כברת דרך לא מבוטלת. אולם לא הייתי יכול לעמוד במשימת ענקים זו בלי ידה המכוונת של זמירה חלצקי. היא זו שהראתה לי מהו ערכו האמתי של המארק הגרמני. ועל כך אני חב לה.